

ОТБРАНИТЕЛНИЯТ ПАКЕТ НА ЕВРОПЕЙСКИЯ СЪЮЗ – СТРАТЕГИЧЕСКИ ДОКУМЕНТИ

Д-р Пламена Караиванова, началник на отдел „Европейски съюз и международни организации“, Министерство на отбраната

Резюме: Настоящата студия разглежда основните документи в рамките на отбранителното измерение на Общата политика за сигурност и отбрана на ЕС, които бяха създадени в изпълнение на Глобалната стратегия на ЕС по външната политика и политиката за сигурност. Представени са техните цели и съдържание, както и някои от позициите на България в процеса на разработването и приемането им.

Ключови думи: ОПСО, Глобална стратегия, План за изпълнение на Глобалната стратегия в областта на сигурността и отбраната, План за действие за европейска отбрана, Документ за размисъл за бъдещето на европейската отбрана, Европейски фонд за отбрана, Съвместна декларация НАТО-ЕС.

DEFENCE PACKAGE OF THE EUROPEAN UNION – STRATEGIC DOCUMENTS

Plamena Karaivanova, PhD, Head of EU and International Organizations Department, Ministry of Defence

Abstract: The present study explores the major documents framing the defence aspects of the Common Security and Defence Policy of the European Union after the presentation of the new Global Strategy on Foreign and Security Policy. Their aims and content are presented together with some of the Bulgarian positions expressed in the process of their elaboration and adoption.

Keywords: CSDP, Global Strategy, Implementation Plan in the Field of Security and Defence, European Defence Action Plan, Reflection Paper on the Future of European Defence, European Defence Fund, NATO-EU Joint Declaration.

Въведение

Едва ли някой ще оспори твърдението, че през последните няколко години Общата политика за сигурност и отбрана на Европейския съюз (ОПСО на ЕС) претърпя съществено развитие, като бе поставено началото на няколко нови инициативи в областта на

отбраната. Причините, довели до тази нова динамика, са разнообразни – като се започне от влошаването на средата за сигурност в Европа и света, през призивите от страна на САЩ за по-голям и справедлив дял на европейските държави в разходите на НАТО, до все по-видимия стремеж на някои от тях, като Франция и Германия, за еманципиране на европейската отбрана с водещата им роля. Изследването на тези и други фактори би могло да бъде обект на самостоятелно проучване.

Основите на настоящите процеси бяха поставени с представянето на новата Глобална стратегия на ЕС за външна политика и политика за сигурност.¹ Документът бе разработен под ръководството на Върховния представител за външната политика и политиката за сигурност и вицепрезидент на Европейската комисия Федерика Могерини. Спомняме си критиките и съмненията, които бяха изразени на различни нива към избора ѝ на този пост. Сякаш за да опровергае всяко едно от тези неособено ласкави мнения, г-жа Могерини подходи към Общата политика за сигурност и отбрана с изключително високи амбиции, които преследваше неотклонно през целия си мандат. Така към обективните фактори, довели до интензифицирането на работата в това направление, трябва да добавим и един субективен – този за персоналната роля на Върховния представител, която се оказва ключова.

Връщайки се към Глобалната стратегия, ще отбележа, че тя бе създадена в сравнително тесен кръг от експерти и авторитети в областта на международните отношения, като страните членки нямаха водещата дума. В този смисъл стратегията не бе плод на компромис между тях, вероятно защото такъв компромис би бил постигнат много трудно и за значителен период, несъответстващ на бързите промени в средата за сигурност. В същото време обаче маргинализирането на страните членки в процеса на разработване на стратегията доведе до известна липса на „усещане за собственост“, която се изразява в най-малко два проблема.

От една страна, Глобалната стратегия не бе приета от страните членки, нямаше формален акт на изразяване на тяхното съгласие с документа. Консултациите с официалните им представители в подготвителните органи на Съвета бяха ограничени и забулени в конфиденциалност, така че финалният продукт нямаше как да доведе до безусловното си припознаване от държавите в ЕС. Затова и чисто терминологично не говорим за приемане, а за представяне на Глобалната стратегия. От друга страна, невъзможността, а може би и нежеланието, да се приеме този документ по установените процедури за

¹ За пълния текст на документа и информация във връзка с неговото приложение вж. <https://europa.eu/globalstrategy/en/global-strategy-foreign-and-security-policy-european-union>.

вземане на решения, доведе до проблем с тълкуването на някои заложи в него понятия. Така например и до днес продължават дебатите какво трябва да бъде разбирането за „стратегическа автономност“ на Европейския съюз.

Независимо от посочените нюанси, Глобалната стратегия катализира развитието на ОПСО на ЕС във военната област, като за сравнително кратък период от време бе постигнат значителен напредък. Веднага след нейното представяне бяха разработени серия от документи, свързани с нейното приложение. Те придобиха известност като Отбранителен пакет на Европейския съюз – термин, който се наложи в дипломатическата практика. В този пакет са включени Планът за изпълнение на Глобалната стратегия в областта на сигурността и отбраната, Планът за действие за европейска отбрана, както и Съвместните декларации за отношенията между НАТО и Европейския съюз и планове за тяхното приложение.

Наред с това Европейската комисия представи и поредица от аналитични документи за бъдещето на Европа, като за пръв път тя очерта сценарии за европейската отбрана.

Така за сравнително кратък период от време бе разработена цялостна нова стратегическа рамка по отношение на ОПСО на ЕС, която се основава на разпоредбите на Лисабонския договор, но чертае една много по-амбициозна визия за това, какво следва да прави Съюзът за своя отбранителен капацитет. Засилената активност в тази насока провокира дебат в европейското общество, в който все по-често се коментират изрази като „обща европейска отбрана“ и „европейска армия“. Инициативите на ЕС за Европейски фонд за отбрана и Постоянно структурирано сътрудничество породиха опасения у трансатлантическите партньори за прекомерна независимост на Европа в сферата на отбраната.

В търсене на яснота за същността на европейските намерения по отношение на ОПСО в настоящата студия ще бъдат представени основните стратегически документи, посочени по-горе, както и вижданията на автора по отделни аспекти от процеса на създаването им. Ще бъдат също така маркирани и някои позиции, които страната ни е заемала в процеса на работа по тези документи.

Визията на ЕС за ролята му на глобален играч

Глобалната стратегия на Европейския съюз за външна политика и политика за сигурност беше представена на държавите членки на 25 юни 2016 г. През същата година беше разработена Пътна карта за

нейното прилагане и План за изпълнението ѝ в областта на сигурността и отбраната².

Стратегията подхранва амбициите за стратегическа автономност на Европейския съюз. В нея се изразява увереността, че благодарение на ценностите, заложи в учредителните договори и опирайки се на многобройните си исторически постижения, Съюзът ще премине през трудностите на днешния по-свързан, по-оспорван и по-сложен свят обединен и силен, и ще играе своята колективна роля в него. По този начин ще бъдат защитени както общите интереси на гражданите на Съюза, така и неговите основополагащи принципи и ценности.

В Стратегията се отбелязва, че понастоящем ЕС и целият свят се намират в състояние на екзистенциална криза. Европейският проект, донесъл дългогодишен мир, просперитет и демокрация, е поставен под въпрос, а Съюзът се намира в опасност. В този аспект са изведени и основните интереси на ЕС: сигурността на гражданите и територията на ЕС и мирът в съседните региони, в т.ч. предотвратяване и справяне с основните причини за конфликтите (климатични промени, развитие, ресурси); просперитетът на ЕС и неговите граждани, както и стремежът към отворена международна икономическа система, предоставяща постоянен достъп до глобалните ресурси; устойчивост на европейските демокрации, защита на правата на човека и върховенство на закона, особено важни за вътрешното функциониране на ЕС и значимостта и влиянието на външните действия на Съюза; глобален ред, основан на правила, предоставящ общи блага и допринасящ за мирен, проспериращ и устойчив свят, в основата на който са принципите на мултилатерализма, Уставът на ООН и Всеобщата декларация за правата на човека.

За да може да защити както своите интереси, принципи и ценности, така и интересите на своите граждани, Съюзът трябва да води своята външна политика и политика за сигурност така, че да се справи с глобалния натиск, с местната динамика, със световните суперсили и с проблема на все по-разединените общества. В изпълнение на това в Глобалната стратегия са изведени принципите за обединен ЕС, който да бъде ангажиран с глобалните процеси, предотвратяването на конфликти и преодоляването на причините за тях, сътрудничество и партньорство във вътрешен план между институциите и страните членки, както и във външен план с първостепенни партньори като ООН, НАТО и САЩ.

Воден от своите основни интереси и на базата на своите принципи, заложи в Глобалната стратегия, Съюзът трябва да се

² За пълния текст на плана вж. <https://europa.eu/globalstrategy/en/eu-global-strategy-implementation-plan-security-and-defence>.

съсредоточи върху следните приоритети и направления във външната си дейност:

- Устойчивост на ЕС и държавите членки. Във вътрешен план вече тежат важни процеси (енергиен съюз, дигитализация, миграция), но е необходимо да се отдаде полагащото се съществено значение на следните аспекти на сигурността и отбраната: засилване на общите отбранителни способности, антитероризъм, споделяне на информация и сътрудничество в областта на разузнаването, външна енергийна сигурност, киберсигурност, управление на външните граници и външна миграционна политика и др.

- Устойчивост на държавите и обществата на изток и на юг. В рамките на политиката по разширяването Съюзът има основно предимство, което трябва да бъде използвано за подсигуриране на непрекъснати процеси на демократични реформи. Необходим е стриктен и прозрачен присъединителен процес, включващ засилено наблюдение върху извършваните реформи, по-ясни изисквания към тях и недвусмислена обратна връзка за постигнатите резултати. Отвъд процеса на разширяването на изток и на юг устойчивостта е ключова и нестабилността има различни отражения (бежанци и мигранти, корупция, тероризъм, сигурност на границите, маргинализация, радикализация, тероризъм и др.), към които трябва да се подходи с отчитане на индивидуалните специфики на всеки отделен случай.

- Интегриран подход към конфликти и кризи. Голяма важност се отдава на изпреварващите действия, превантивната дипломация и цялостната система за ранно предупреждение. Сигурността се счита за друг важен елемент, по-конкретно ангажирането с измерението на сигурността на населението при конфликти. Останалите два важни стълба са доброто управление и икономическите мерки, ключов инструмент от които са санкциите.

- Регионален ред, основан на сътрудничество. Конфликтите на местно равнище имат склонността да се разпростират при липсата на регионални механизми, включващи всички заинтересовани страни. ЕС ще инвестира в регионалната сигурност във всички важни за него региони на света: в стабилна Европа (конфликтът в Украйна, Черноморския регион, Източното партньорство, отношенията с Русия, сътрудничеството с ОССЕ и Съвета на Европа), в мирен и проспериращ Средиземноморски регион, Близък Изток и Африка (стари и нови конфликти в Близкия изток и в Северна Африка, подкрепа за регионалния диалог и сътрудничество в широкия Близък изток и в Северна Африка, регионалната роля на Турция, регионална сигурност в Африка, и др.), в засилено трансатлантическо партньорство (трансатлантическата връзка, сътрудничество в пространството на

Атлантическия океан), в засилване на връзките с Азия (задълбочаване на икономическото и политическото сътрудничество с Китай и по-видима роля на ЕС в Азия) и в сътрудничество за Северния полюс.

- Засилване на глобалното управление в XXI век. ЕС подчертава ангажимента си към мултилатерализма в международната система, лицето на който е ООН. Но този ангажимент не може да се състои единствено в запазване на съществуващата система. В някои области механизми на управление съществуват, но е нужно да бъдат адаптирани към променящите се реалности в международната система. Европейският съюз ще се стреми към ефективно глобално управление, активно и търпеливо преследвайки всяка възможност да реформира, да разшири и да инициира многостранни механизми по различни политики с цел засилване на реда, базиран на правила и способен да предоставя глобални общи блага. Европейският съюз ще се стреми да инвестира в доброто управление с три измерения: засилване на приносите на държавите членки в хуманитарната сфера, мироопазване и изграждане на мира. Необходимо е прилагане на решенията по поетите ангажименти в областта на помощта за развитие и климатичните промени, задълбочаване на търговските взаимоотношения с външния свят, развитие на ефективен мултилатерализъм, както и партньорството с ООН и САЩ.

За да бъдат постигнати видими резултати в тези области, е предвидено Съюзът да предприеме конкретни бъдещи действия. Предвижда се изграждането на по-надежден Съюз чрез поддържане на определени равнища на помощ за развитие и инвестиции в научните изследвания и технологиите. Стратегията очертава бъдещето на Съюз, който по-добре отговаря на предизвикателствата на съвременния свят чрез сътрудничество в областта на отбраната и който е по-единен във външните отношения.

Както бе споменато по-горе, под ръководството на Върховния представител бе разработен План за изпълнение на Глобалната стратегия в областта на сигурността и отбраната. Той бе внесен за разглеждане от Съвет „Външни работи / Отбрана“ през ноември 2016 г. и от Европейския съвет през декември същата година.

Планът доразви идеите на Глобалната стратегия по отношение на нивото на амбиция на ЕС да реагира при външни конфликти и кризи, да изгражда капацитет у партньорите и да защитава Съюза и неговите граждани. В него са посочени конкретни мерки в областта на гражданското и отбранителното измерение на ОПСО на ЕС, чрез които да бъдат реализирани посочените три мисии.

В отбранителен план Съюзът си поставя за цел да разработи приоритетите във връзка с необходимите му отбранителни способности

съгласно посоченото ниво на амбиция, както и да преразгледа военните изисквания в съответствие с новата Глобална стратегия.

Съгласно Плана до пролетта на 2017 г. страните членки и Върховният представител трябваше да предложат обхвата и начина на провеждане на Координиран годишен преглед на отбраната. Поставена бе и задачата да се преразгледат структурите и способностите за планиране на военни операции с цел да се постигне по-добро ниво на гражданско-военно взаимодействие и да се попълни съществуващата празнота на стратегическо равнище за планиране на военни мисии на ЕС с неизпълнителен мандат.³

Също така, като конкретна мярка за изпълнение на Глобалната стратегия бе посочена необходимостта от задълбочаване на сътрудничеството по съществуващи инициативи и създаване на концепция за по-добро използване на националните и многонационалните щабове със способност за разполагане в операции. Специално внимание бе отделено на използването на Бойните групи на ЕС и комплекта от сили и средства за бърз отговор. Препоръката бе да се работи за подобряване на начина за финансирането им, както и възможността за активиране на отделни техни модули.

По отношение на финансовата солидарност Планът препоръча извършването на амбициозен преглед на механизма за финансиране на военните операции „Атина“.

В него също така бе включена и задачата за създаване на единно и приобщаващо Постоянно структурирано сътрудничество наред с разработването на опции за по-стратегически подход към партньорствата в рамките на ОПСО.

Глобалната стратегия и Планът за изпълнението ѝ в областта на сигурността и отбраната се превърнаха в отправна точка за динамизиране на ОПСО на ЕС. Всъщност те очертаха рамката на новите инициативи в отбранителното направление на ОПСО, които през 2017 и 2018 г. бяха структурирани, детайлизирани, договорени, приети и стартирани.

България бе част от общото усилие в рамките на ЕС за постигане на качествена промяна в ОПСО чрез повече и по-конкретни действия, които да дадат видими резултати. Позициите, които страната ни поддържаше и изразяваше в процеса на работа по Глобалната стратегия

³ Военните операции на ЕС са такива с изпълнителен и неизпълнителен мандат в зависимост от задачите, които са им поставени. Операциите с неизпълнителен мандат имат съветнически, тренировъчен или наблюдателен характер за разлика от тези с изпълнителен мандат, при които на военнослужещите може да бъде поставена задача разделяне на враждуващи страни и изпълнение на други задачи, свързани с прилагане на военна сила.

и най-вече по Плана за изпълнението ѝ в сигурността и отбраната, бяха ясно мотивирани от стремежа за заздравяване на общеевропейските усилия в подкрепа на мира и сигурността, утвърждаване на мястото и ролята на ЕС на международната сцена и по-значим принос на европейските съюзници в рамките на НАТО, което би могло да бъде постигнато и чрез повече съвместни проекти в областта на отбраната.

Българската подкрепа за Глобалната стратегия бе продиктувана също така от разбирането за неделимост и всеобхватност на проблемите пред сигурността, което изисква и подходът към тях да включва пълния спектър от инструменти – съчетаване на дипломатически, икономически, енергийни, екологични, военни и други мерки, които да бъдат използвани интегрирано за постигане на заложените в стратегическите документи приоритети и цели.

Тази българска позиция намери своето естествено продължение в последващите наши решения и действия по отделните новоразработени инициативи. Тя беше потвърдена и от заключенията в докладите за изпълнението на Глобалната стратегия.

През юни 2017 г. беше представен първият такъв доклад⁴. През юни 2018 г. Върховният представител Федерика Могерини представи втория годишен доклад⁵ за прилагането на Глобалната стратегия. В него се посочва, че две години след своето стартиране Стратегията се е доказала като най-подходящия инструмент, чрез който би следвало да се насочват и направляват действията на Съюза по отношение на амбициите му да се наложи като надежден партньор на световната сцена. Също така е направен изводът, че въпреки множеството предизвикателства в международен план последните две години са период, през който е постигнат напредък в множество области, превръщайки Стратегията в реални действия. Особено значим прогрес е бил отбелязан в областта на сигурността и отбраната, като през 2017 и 2018 г. са стартирани няколко инициативи⁶, целящи обединяването на

⁴ Пълният текст на доклада е достъпен на https://cdn2-eeas.fpfis.tech.ec.europa.eu/cdn/farfuture/10h8ff38ahJ1do9N-alY4DrX1IDJyN9Zn9AUGd8efdwmtime:1513961268/sites/eeas/files/full_brochure_year_1_0.pdf.

⁵ Пълният текст на доклада е достъпен на https://eeas.europa.eu/sites/eeas/files/eugs_annual_report_year_2.pdf.

⁶ През 2017 г. бе поставено началото на Постоянното структурирано сътрудничество в областта на отбраната, в което чрез подписване на нотификация до Върховния представител се включиха 23 държави, а впоследствие и още две. България се присъедини към тази инициатива и в началото на 2018 г. представи национален план за изпълнение на общите обвързващи ангажменти по ПСС, заложи в нотификацията съгласно разпоредбите на Лисабонския договор и Протокол 10 към него. През м. март 2018 г. бе одобрена и първата група от 17 проекта по ПСС, като страната ни стана участник в три от тях. През ноември 2018 г. бе одобрена втората

усилията на държавите членки за една по-сигурна и автономна Европа. На проведения на 17 юни 2019 г. Съвет „Външни работи“ в Люксембург бе разгледан третият доклад за изпълнението на Глобалната стратегия на ЕС. По подобие на предходните два, той също подчерта значителния напредък в редица направления на ОПСО на ЕС, като обърна внимание на факта, че 2019 г. е година за консолидация на всички инициативи и вложените в тях усилия на политическо и практическо ниво. Занапред страните членки трябва да се стремят към постигане на конкретни резултати в подкрепа на отбранителните способности и операциите на ЕС. Посочените тези намериха място и в заключенията на Съвета по сигурността и отбраната.⁷

За да бъдат очертани параметрите на т.нар. Отбранителен пакет на ЕС обаче, трябва да бъдат разгледани и документите, разработени в същия период от Европейската комисия по въпросите на европейската отбрана.

Визията на Европейската комисия за бъдещето на европейската отбрана

Наскоро след представянето на Глобалната стратегия Европейската комисия лансира проект на План за действие за европейска отбрана⁸, който бе разработен съвместно с Европейската агенция по отбрана. Всъщност ангажирането на ЕК с този план бе първият случай в историята на ЕС, когато темата за отбраната бе включена в работната програма на тази институция. До този момент ОПСО бе политика, развивана единствено в рамките на Съвета, където

вълна от нови 17 проекта. Един от тях, за създаване на Модулен елемент за бързо развъртане за подводни интервенции, бе инициран от България и след одобрението му тя стана водеща нация по него. През есента на 2017 г. бе поставено началото на Координирания годишен преглед на отбраната – доброволен процес на споделяне на информация и анализиране на наличните у страните членки отбранителни способности. Целта му е да бъдат идентифицирани съвпадащи намерения на страните членки за изграждане на способности, така че те да бъдат стимулирани да работят съвместно по такива проекти. България участва в пробния цикъл на Координирания годишен преглед на отбраната. Създадена бе и структура за планиране на военни операции с неизпълнителен мандат в рамките на Военния секретариат на ЕС, която започна да функционира. Военният комитет и Военният секретариат представиха концепция за нейното надграждане и постепенното ѝ превръщане в стратегическо звено за планиране на операции при постепенно нарастване на личния състав и задачите ѝ.

⁷ Пълният текст на заключенията е достъпен на: <https://www.consilium.europa.eu/media/39786/st10048-en19.pdf>.

⁸ За допълнителна информация вж. http://europa.eu/rapid/press-release_IP-16-4088_en.htm.

заседават страните членки. И това е напълно логично, тъй като тя се основава изцяло на междуправителственото сътрудничество, решенията се вземат с консенсус и въпреки множеството предприети съвместни операции и действия по отношение на изграждането на отбранителни способности за процес на интеграция в отбраната не би могло да се говори. Важно е да бъде подчертано, че интеграцията по своята същност изисква частичен отказ от държавен суверенитет по отделни въпроси и предоставянето на правомощия тези въпроси да се решават на наднационално ниво от съответните наднационални институции. Именно нежеланието на страните членки да отстъпят монопола върху своята отбранителна политика на наднационални органи е в основата на неуспешните в исторически план опити за създаване на европейска отбранителна общност⁹.

През декември 2016 г. Европейският съвет приветства предложенията на Комисията по Плана за действие за европейска отбрана. Целта на документа е да очертае стъпките за обединяване на основни елементи на съществуващите политики за сектора на отбраната и сигурността по отношение на вътрешния пазар, индустрията и научните изследвания. Така на практика трябваше да се обвърже изграждането на нови способности, необходими на европейските държави, с процес на сътрудничество между тях, който да доведе до по-високо ниво на съвместимост от една страна, а от друга – да стимулира развитието на европейската отбранителна индустрия.

Планът е структуриран в три направления. Първото е свързано със създаване на Европейски фонд за отбрана, състоящ се от две отделни финансови структури.

Едната от тях е насочена към финансиране на изследователски проекти на европейско ниво и се развива чрез стартирането на пилотна програма, наречена Подготвително действие за отбранителни изследвания¹⁰. Планираният бюджет за нея през първата година бе 25 млн. евро, а за целия тригодишен период (2017–2019 г.) – общо 90 млн. евро. Намеренията към 2016 г. бяха чрез нея да бъде проправен пътят за създаване на Европейска програма за отбранителни изследвания за

⁹ Вж. например речта на френския външен министър Рене Плевен за създаване на европейска армия, произнесена през 1950 г. През следващите години той представя инициатива в тази област, като дори се стига до сключване на споразумение за Европейска отбранителна общност. По ирония на съдбата споразумението не получава ратификация в Националното събрание на Франция, поради което не влиза в сила. https://www.cvce.eu/en/obj/statement_by_rene_pleven_on_the_establishment_of_a_european_army_24_october_1950-en-4a3f4499-daf1-44c1-b313-212b31cad878.html.

¹⁰ За повече информация за работата по Подготвителното действие в областта на отбранителните изследвания и технологии вж. <https://www.eda.europa.eu/what-we-do/activities/activities-search/pilot-project-and-preparatory-action-for-defence-research>.

следващия многогодишен програмен период след 2020 г. с очакван годишен бюджет от 500 млн. евро.

Втората финансова структура бе планирано да бъде в подкрепа на съвместното развитие на отбранителни способности. Предвидено бе ЕК да участва с 20% съфинансиране в съвместни проекти с такава насоченост. Останалите необходими средства трябва да бъдат инвестиции на страните членки. Приет бе Регламент (ЕС) 2018/1092 на Европейския парламент и на Съвета от 18 юли 2018 година за създаване на Европейска програма за промишлено развитие в областта на отбраната с цел подкрепа на конкурентоспособността и иновационния капацитет на отбранителната промишленост на Съюза, която представлява рамката за осъществяване на дейностите по тази финансова структура за периода 2019-2020 г.¹¹

¹¹ В края на 2017 г., по време на естонското председателство, Комитетът на постоянните представители одобри Общ подход на Съвета по законодателното предложение на ЕК за този регламент. Общият подход представлява консолидиран текст на акта, по който страните членки са постигнали компромис в рамките на Съвета. Общият подход обаче изразява позицията само на тази институция по предложението за регламент. Съгласно обикновената законодателна процедура в ЕС с Общия подход ротационното председателство на Съвета встъпва в тристранни преговори с ЕК и ЕП, където трите институции трябва отново да постигнат компромис, за да се стигне до изготвянето и одобрението на единен акт, който да влезе в сила. На българското председателство се падна нелеката задача да проведе триалозите по регламента за Европейска програма за промишлено развитие в областта на отбраната през първото полугодие на 2018 г.

Трудностите за българския екип бяха от различно естество. България, която за пръв път бе ротационен председател, трябваше да води преговори по първия законодателен акт в областта на отбраната. Екипът от българска страна бе оглавен от заместник-министър на отбраната, като освен експерти от Министерството на отбраната бяха включени и такива от Министерството на икономиката и Министерството на финансите. Любопитното бе, че за Генералния секретариат на Съвета, ЕК и ЕП работата по законодателен акт с отбранителни импликации също бе новост, така че и техните експерти проправяха пътека в сравнително нова област. Предвид кратките срокове за стартиране на Европейския фонд за отбрана очакванията към българското председателство бяха особено големи. Всъщност един наш неуспех да проведем триалозите щеше да обезсмисли целия процес и да провали планираното за 2019 г. начало на функционирането на фонда. Наред с това съществуваха и спорни въпроси по отношение на някои от разпоредбите в проекта на регламента, един от които бе този за начина на осигуряване на финансовите средства.

Въпреки всичко това българският екип проведе успешно четири кръга тристранни преговори и множество технически срещи, премина се през частична промяна на първоначално приетия Общ подход на Съвета и в крайна сметка през м. май 2018 г. текстът на регламента бе окончателно съгласуван между трите институции и внесен за одобрение от Съвета и Европейския парламент, което се случи малко по-късно през същата година.

На основата на този регламент в момента се работи върху нов акт, който ще регламентира действието на Европейския фонд за отбрана през следващия програмен период. По първоначална оценка годишните инвестиции в следващата многогодишна финансова рамка 2021-2027 г. ще достигнат 5 млрд. евро, от които 1 милиард се очаква да бъдат предоставени от Европейската комисия, а останалите от страните, участващи в съответните проекти.

Второто направление на Плана за действие за европейска отбрана на ЕК предвижда мерки за насърчаване на инвестициите във веригата от доставчици. По него се акцентира върху осигуряването на достъп до финансиране на малките и средните предприятия и на нетрадиционните доставчици на технологии с двойна употреба. Възможни финансови инструменти, посочени в Плана, са Европейският структурен и инвестиционен фонд, Европейският фонд за регионално развитие, Европейският социален фонд, Европейският фонд за стратегически инвестиции и Програмата за конкурентоспособност на предприятията и малките и средни предприятия.

Третото направление в Плана цели утвърждаване на общия пазар на отбранителни продукти и услуги. Комисията се ангажира да работи за по-стриктното и ефективно прилагане на директивите за доставките за отбрана и сигурност и за трансферите в ЕС.

През м. юни 2017 г. Европейската комисия представи анализ, наречен Документ за размисъл относно бъдещето на европейската отбрана.¹²¹³ Сред стратегическите фактори върху средата за сигурност в него са посочени регионалната нестабилност и конфликти, размиването на границата между вътрешната и външната сигурност, глобализацията и нейните ефекти върху ресурси, климат, демография, промяната в трансатлантическите отношения, увеличаването на разходите за отбрана в страни като САЩ, Китай и Русия. С тези стратегически фактори е обоснована нуждата от по-голяма самостоятелност на ЕС, отделяне на повече ресурси за отбрана и тяхното по-ефективно изразходване чрез повече съвместни усилия. Политически аргумент в тази насока е желанието на гражданите на страните членки да видят „повече Европа“ в областта на сигурността и отбраната.

¹² COM(2017)315 от 7 юни 2017 г.

¹³ Всъщност този документ бе разработен в продължение на представената на през март 2017 г. Бяла книга за бъдещето на Европа, където Европейската комисия разглежда пет различни сценария за развитие на интеграционния процес, като са засегнати и техните евентуални импликации върху европейската отбрана. Пълният текст на Бялата книга е достъпен на https://ec.europa.eu/commission/sites/beta-political/files/white_paper_on_the_future_of_europe_en.pdf.

Интересни факти анализът на ЕК представя по отношение на икономическите фактори. Посочено е, че европейският пазар в областта на сигурността е силно фрагментиран, отделят се значителни средства, но това не съответства на получените отбранителни способности, необходимо е да се използват по-пълноценно икономии от мащаба чрез повече коопериране, защото държавите в Европа са твърде малки, за да могат да действат самостоятелно. Същевременно във всяка страна има бюджетни ограничения, в условията на които различните публични политики се конкурират за достъп до обществен ресурс. Заключение е, че ако Европа иска да бъде конкурентоспособна в световен мащаб, тя ще трябва да обедини и интегрира най-добрите си промишлени и технологични способности.

Според Европейската комисия постепенно се полагат основите на Съюз за сигурност и отбрана, за чието пълно осъществяване е необходимо повече сътрудничество между страните членки, постигане на единно разбиране за заплахите и начините за реагиране срещу тях, което на свой ред изисква съвместни решения и финансова солидарност, поемане на по-голяма отговорност от европейските държави в рамките на НАТО, подобряване на ефикасното изразходване на бюджетите за отбрана, както и единен пазар в областта на отбраната.

На тази основа Документът за размисъл предлага три сценария за развитие на европейската отбрана до 2025 година, като е посочено, че те са постепенни стъпки в една и съща посока.

Първият сценарий, озаглавен Сътрудничество за сигурност и отбрана, предполага доброволност на действията и вземането на решения *ad hoc*. При него се запазва относително малкият мащаб на предприеманите операции и мисии, а по-големи операции се водят от най-способните за това държави членки. Основен акцент е меката сила. Сътрудничеството с НАТО става все по-интензивно в области като хибридни и киберзаплахи и морска сигурност. Засилва се обменът на информация между държавите членки по отношение на неконвенционалните заплахи, но реакцията остава национална задача. Двигател на сътрудничеството в отбраната са икономическите и технологичните тенденции и макар да се очакват положителни ефекти от функционирането на Европейския фонд за отбрана, европейската отбранителна промишленост остава фрагментирана. Остава ниско и нивото на съвместно изграждане на способности при леко увеличени бюджети за отбрана. Поради това действията на ЕС разчитат на доброволен национален принос. Не се развиват в достатъчна степен авангардните технологии.

Споделена сигурност и отбрана е вторият сценарий, разгледан в Документа за размисъл на ЕК. Той се характеризира с повече финансова

и оперативна солидарност между страните членки. При него ЕС повишава капацитета си да проектира военна сила и да участва пълноценно в управлението на външни кризи и в изграждането на отбранителни способности в страните партньори. Подобряват се общите действия по отношение на справянето с проблеми като тероризъм, хибридни и киберзаплахи, граничен контрол, морска и енергийна сигурност. Задълбочава се сътрудничеството с НАТО, като се постига по-добра координация по отношение на управлението на кризи. Създават се по-ефективни и солидни структури в ЕС в тази насока, а в същото време се поддържа по-висока готовност за действие при кризи. Подсилва се ефективността на ЕС за вземане на решения. Съюзът се ангажира активно с различни наднационални мерки, насочени срещу киберзаплахите и киберпрестъпленията. Залага се на високите технологии, развитие на космически програми, изкуствен интелект, биотехнологии, суперкомпютри. В областта на отбраната водещо е сътрудничеството при придобиването и поддържането на способности, възлагането на поръчки за нови платформи става съвместно, изграждат се многонационални бойни способности и способности за поддръжка, реализират се икономии от мащаба. Отбранителната промишленост се консолидира и се изгражда единен европейски пазар на отбранително оборудване.

При сценария Обща отбрана и сигурност пълноценно се реализира чл. 42 от Договора за ЕС, който очертава перспективата за постепенно създаване на обща отбрана. ОПСО на ЕС допълва ефективно НАТО. ЕС провежда високотехнологични операции, които се планират на европейско равнище. Засилва се солидарността и интеграцията на силите за отбрана на страните членки. Те са предварително позиционирани и на постоянно разположение за използване от името на Съюза. Създадени са европейски колежи за отбрана, където се преподава въз основа на единна стратегическа култура и единни европейски интереси в областта на сигурността и отбраната. Провеждат се редовни съвместни учения. Планирането на отбраната на държавите членки е напълно синхронизирано на базата на договорени европейски приоритети. Високите технологии, съвместното придобиване, общите програми водят до ефективно изразходване на средствата за отбрана. Създаден е истински европейски единен пазар в областта на отбраната с механизъм за наблюдение и защита на ключови стратегически дейности от враждебни външни придобивания и т.н.

Ако първият сценарий на ЕК изглежда най-близък до настоящото състояние на сътрудничество в областта на отбраната в ЕС, логично е да бъде поставен въпросът дали и доколко следващите два сценария са

достатъчно желани, а оттам и възможни за реализация, още повече във времевата рамка до 2025 г.

Макар да се изкушавам да дам бърз отговор на този въпрос, преди това бих искала да представя основните позиции, които страната ни изразяваше в процеса на разработване на Плана за действие за европейска отбрана, както и при представянето на Документа за размисъл за бъдещето на европейската отбрана. Впоследствие тези позиции бяха отстоявани и от участниците ни в преговорите по разработване и приемане на регламента за създаване на Европейската програма за промишлено развитие в областта на отбраната, за който стана дума по-горе.

На първо място, с оглед мащабите на българската отбранителна индустрия, България защити необходимостта от включване на мерки за гарантирано участие на малките и средни предприятия в проекти по линия на Европейския фонд за отбрана. За нас бе от особено важно значение всички инициативи на ЕС в областта на отбраната да бъдат синхронизирани с аналогични или близки процеси в НАТО, като се избягва дублирането на усилия при изграждане на отбранителни способности. България също така отстояваше засилването на сътрудничеството ЕС-НАТО, както и призоваваше за съществена роля на държавите членки в управлението на новите инициативи. Наред с това националната ни позиция винаги е била за тясна връзка и съгласуваност между новите инициативи, която да бъде очертана още в процеса на конституирането им.

По отношение на трите сценария на ЕК за бъдещето на европейската отбрана официалната позиция на нашата страна бе, че те са всъщност стъпки към постигане на интеграция в областта на отбраната и бележат пътя към тази цел, без да има противоречие между тях. В този смисъл няма как един от сценариите да изключва останалите два или да се явява тяхна алтернатива.

В крайна сметка ЕК и документите, които тя представи след излизането на Глобалната стратегия, имаха съществено значение – те обвързаха отбраната и процесите на изграждане на отбранителни способности с развитието на отбранителната индустрия. Така логиката на икономиката, вътрешния пазар, конкурентоспособността за пръв път послужи като аргумент за засилване на отбранителното сътрудничество и стана основа на нови програми. Нещо повече, за пръв път бе предвидено средства от общия бюджет на Европейския съюз да бъдат използвани за цели, обслужващи отбранителния потенциал на страните членки. Ето защо плановете на ЕК могат да бъдат оценени като имащи двойка цел – от една страна, да подпомогнат страните членки в изграждането на отбранителни способности, а от друга – средствата,

вложени в този процес, да останат в Съюза и да послужат като двигател за развитие на отбранителната индустрия, която е сегмент от икономическия му сектор, но и на сигурността. В същото време вложането на ресурс в отбранителната индустрия ѝ дава възможност за модернизация, разработване на нови технологии и по-високо качество на крайния продукт.

Така всъщност новата Глобална стратегия не само постави по-високи амбиции пред ЕС, но и мотивира ЕК да ситуира отбраната в контекста на икономиката на Съюза. Това, по мнение на автора, е първата реална стъпка към интеграция в областта на отбраната в ЕС. Да не забравяме, че началото на интеграционния процес бе поставено от сближаване в областта на ключови отрасли на индустрията и енергетиката! Икономизирането на идеята за европейска отбрана направи възможно отделянето на общи пари за отбранителни изследвания и отбранителни способности, а това на свой ред ще доведе до институционални промени в ЕК (вече активно се обсъжда идеята за формиране на Генерална дирекция „Отбрана“ в ЕК), чрез които тези средства да бъдат управлявани. По този начин постепенно в отбраната ще бъде постигнат онзи елемент на наднационалност, който ще я доближи в по-голяма степен до интеграционната общност и ще започне да я отдалечава от класическата концепция за държавния суверенитет.

Разбира се, на този етап от развитието на процеса значението му не трябва да се преувеличава, защото достъпът на страните членки до средства от общия бюджет по линия на Европейския фонд за отбрана минава през редица условия и ограничения.

Първото и най-важно е проектите да се развиват в условия на сътрудничество, а това вече е изискване, което не е лесно да бъде удовлетворено. Да изградиш военна способност заедно с други държави означава да имате общи цели, еднакви изисквания към проекта, съпадаща времева рамка за реализацията му, ясно разпределение на необходимите ресурси и конкретни правила за използване и поддръжка на тази способност. Всичко това прави съвместните многонационални проекти сложно начинание за отделните държави и макар да осъзнават, че сътрудничеството ще доведе до по-ефективно разходване на финансовите средства, те по-често предпочитат да работят самостоятелно за придобиването на отбранителни способности поради посочените по-горе комплициращи съвместните проекти фактори. Плановите на ЕК целят да променят това и да превърнат отбранителното сътрудничество в първи избор на страните членки при изграждане на способности.

Сериозно условие за функционирането на Европейския фонд за отбрана в частта му за отбранителни способности представлява и

необходимостта държавите, които работят заедно по даден проект, да осигурят основния бюджет за финансирането му, което все пак определя и тяхната водеща роля (за сметка на тази на ЕК) в неговото управление. Освен това съфинансирането от ЕК може да се използва само за разработка до фаза „прототип“.

Ограничение има и във връзка с фирмите, които могат да се включат в консорциума по реализация на даден проект. В него могат да участват само предприятия, които отговарят на определени критерии за принадлежност към страните членки на ЕС¹⁴. Това условие е свързано с по-голямата цел на Европейския фонд за отбрана и Плана за действие за европейската отбрана, а именно – заздравяване на европейската отбранителна индустрия и повишаване на нейната конкурентоспособност.¹⁵

Същевременно тези условия бяха изтълкувани като протекционистични от страна на някои трети страни, например САЩ. Нещо повече – поставените условия за участие на субекти от трети страни биха могли да имат негативно влияние по отношение на достъпа до нови технологии, които вече са разработени, и това да се отрази неблагоприятно върху европейските изследвания и способности в областта на отбраната. Затова именно този въпрос бе един от най-сложните за решаване по време на преговорите по създаване на регламента за Европейска програма за промишлено развитие в областта на отбраната. Той продължава да бъде проблематичен и за проектите по Постоянното структурирано сътрудничество, където не може да се постигне съгласие за допустимостта на участието на трети страни.

Посочените неизчерпателни примери подсказват кои биха могли да бъдат някои от подводните камъни пред успешното и пълноценно функциониране на Европейския фонд за отбрана в бъдеще. Без съмнение идеята на Европейската комисия да обвърже процесите в европейската отбрана с правилата на общия пазар е пробив, чрез който поне отчасти ще бъдат преодолені някои от досега съществувалите пречки пред европейската интеграция в областта на отбраната. Така неслучилата се в продължение на десетилетия и с прилагането на политически средства европейска отбранителна общност има шанс да

¹⁴ Вж. чл. 7 от РЕГЛАМЕНТ (ЕС) 2018/1092 НА ЕВРОПЕЙСКИЯ ПАРЛАМЕНТ И НА СЪВЕТА от 18 юли 2018 година за създаване на Европейска програма за промишлено развитие в областта на отбраната с цел подкрепа на конкурентоспособността и иновационния капацитет на отбранителната промишленост на Съюза.

¹⁵ Неслучайно Регламент (ЕС) 2018/1092 е създаден на основание чл. 173 от Договора за функциониране на ЕС, който третира въпроса за конкурентоспособността на промишлеността в ЕС.

направи своята първа, макар и неуверена крачка чрез използването на принципите на икономическата целесъобразност.

Важната променлива, която би могла да окаже съществено влияние върху тенденциите, наред с наличието или липсата на стабилност в средата за сигурност, е Северноатлантическият алианс, който продължава да бъде считан за основен стълб на европейската отбрана. Запазването на неговото единство със силен ангажимент от страна на САЩ към Европа ще има по-скоро стабилизиращ ефект върху настоящото статукво. Ако обаче САЩ продължат критиките си към своите европейски съюзници и намалят своя принос към НАТО, това ще засили центробежните сили в посока обща европейска отбрана.

Затова накрая ще бъдат представени двете съвместни декларации за сътрудничеството между ЕС и НАТО, подписани през 2016 и 2018 г., които са част от Отбранителния пакет на ЕС.

Сътрудничество ЕС – НАТО

През юли 2016 г., по време на срещата на върха на НАТО във Варшава, бе подписана Съвместната декларация за сътрудничеството между НАТО и ЕС¹⁶. За постигане на целите ѝ бяха определени седем приоритетни области на задълбочаване и развитие на сътрудничеството: развитие на способностите за отговор на хибридни заплахи; разширяване и адаптиране на сътрудничеството по море и въпросите за миграцията; разширяване на координацията по отношение на киберотбраната; развитие на допълващи се и взаимно съвместими способности; осигуряване на условия за развитие на отбранителната индустрия и изследователска дейност в тази област; увеличаване на сътрудничеството в сферата на ученията, включително тези, засягащи хибридните заплахи; подпомагане на партньорите при развитието на отбранителен капацитет и увеличаване на тяхната устойчивост.

В края на 2016 г. на най-високо политическо ниво в ЕС и в НАТО бе приет общ пакет с конкретни предложения (43 мерки) за изпълнение на Съвместната декларация от Варшава. Целта бе да се конкретизират стъпките, които биха подпомогнали развитието на сътрудничеството между ЕС и НАТО. Държавите членки, които едновременно членуват и в двете организации, подкрепиха взаимното подпомагане и допълване при изграждането на способности без дублирането на усилия и

¹⁶ Документът бе подписан от Генералния секретар на НАТО Йенс Столтенберг, председателя на Европейския съвет Доналд Туск и председателя на Европейската комисия Жан-Клод Юнкер. Пълния текст вж. на https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_156626.htm.

синхронизирането на отбранителното планиране в двете организации на основата на принципа за единен комплект от сили.

През юни 2017 г. в първия доклад на Върховния представител за външна политика и политика за сигурност на ЕС и на Генералния секретар на НАТО за напредъка по изпълнението на мерките от Варшава бе отчетен прогрес в някои области като операциите, противодействието на хибридни и киберзаплахи, стратегическата комуникация и ситуационната осведоменост.

Засилена бе работата по планирането на паралелни и координирани учения на двете организации по управление на кризи през 2017 и 2018 г. Отчетено бе задълбочаване на сътрудничеството между ЕС и НАТО в областта на хибридните заплахи чрез изграждането на Център за способности в Хелзинки с участието на 13 държави членки на ЕС и НАТО и чрез изготвянето на стратегически комуникации в Украйна, Грузия и Молдова. Поставено бе началото на три проекта на НАТО за сътрудничество по линия на изграждането на капацитет в Босна и Херцеговина, Тунис и Молдова. Отбелязан бе напредък в областта на киберотбраната чрез засилване на обмена на комуникации и информация, съвместно обучение и сътрудничество с Центъра за способности по кибервъпроси в Талин. На оперативно ниво взаимодействието между военноморската операция на ЕС EUNAVFOR MED Sophia и военноморската операция на НАТО Sea Guardian отбеляза развитие чрез задълбочаване на обмена на информация и съвместна логистика.

През декември 2017 г. Съветът на ЕС и министрите на външните работи на НАТО едновременно приеха нов пакет с допълнителни 32 мерки за сътрудничество между двете организации, с което общият им брой нарасна до 74. Новият пакет от мерки очерта ясно общата воля, ангажимент и политическата подкрепа за сътрудничеството между ЕС и НАТО. Сега усилията на държавите членки са насочени към консолидирането и прилагането им в атмосфера на прозрачност и непрекъснати консултации. В регулярна практика се превърна участието на Генералния секретар на НАТО в срещи на ЕС, както и присъствието на Върховния представител по външната политика и политиката за сигурност на заседания на високо ниво в НАТО. Постигнатият напредък в диалога и обмена на информация между двете организации бе отбелязан като положителен резултат в съвместния доклад от юни 2018 г. за изпълнение на Общия пакет от конкретни мерки.

През юли 2018 г., по време на срещата на върха на НАТО в Брюксел, бе подписана нова съвместна декларация за сътрудничеството

между ЕС и НАТО¹⁷. Тя даде пореден импулс на отношенията между двете организации в ключови сфери като подобряването на военната мобилност, противодействието на хибридните заплахи, изграждането на способности у партньорите, както и борбата с тероризма. В нея бе акцентирано, че страните членки на ЕС и НАТО са изправени пред множество променящи се предизвикателства пред сигурността, които налагат сътрудничеството между двете организации да бъде основополагащо.

Всички посочени мерки имат положителен ефект върху взаимодействието между НАТО и ЕС и отразяват стремежа към неговото ползотворно задълбочаване. Споменавайки това обаче, не бива да подминаваме сериозните проблеми, които съществуват в тези отношения. Особените позиции на Турция във връзка с обмена на информация с ЕС и блокирането на партньорската програма на Австрия с НАТО, както и спецификите в заеманите от Гърция и Кипър позиции в ЕС от години създават затруднения в сътрудничеството между двете организации без видими признаци това положение да бъде преодоляно. То се отразява негативно и върху възможността за ефективно използване на планиращите способности на НАТО за операции, водени от ЕС, на основата на споразумението Берлин плюс. Невъзможността да се прилага Берлин плюс постепенно налага идеята за самостоятелни способности на ЕС да планира военни операции, което неизбежно ще доведе до дублиране на усилия и разходи за държавите, които членуват и в двете международни структури.

Споменатият вече въпрос за същността на понятието „стратегическа автономност“ също е източник на напрежение за отношенията с НАТО. Някои страни членки тълкуват тази автономност като способност за самостоятелна реакция на ЕС в случай на криза без необходимост от съдействие от страна на НАТО. Други страни, сред които и България, разглеждат НАТО като елемент от стратегическата автономия на ЕС, тъй като за нас Алиансът осигурява най-мощния инструмент за реализация на защитата на Съюза и неговите граждани.

Споменато бе и за породилото се недоверие във връзка с ограниченията за участие на трети страни в проекти по линия на Постоянното структурирано сътрудничество и Европейския фонд за отбрана. На поредица от срещи на високо равнище в ЕС и НАТО се наложи страните членки на ЕС, Върховният представител Могерини и комисар Биенковска да уверяват Генералния секретар на НАТО и трансатлантическите съюзници от Алианса, че тези две нови

¹⁷

Пълния текст вж. на https://www.consilium.europa.eu/media/36096/nato_eu_final_eng.pdf.

инициативи ще подпомогнат отбранителния капацитет на ЕС и ще допринесат за заздравяването на европейския стълб на НАТО, както и че НАТО остава основният стожер на европейската отбрана. В същото време действията на Франция и Германия и демонстрираното от тях тясно сътрудничество в областта на отбраната през последните години като че ли не изглеждат в подкрепа на тази систематично повтаряна теза. Очевидно са необходими целенасочени усилия за реално сътрудничество между ЕС и НАТО, разработване на конкретни механизми за осъществяването му и специално стратегическо партньорство на ЕС със съюзниците им от Северна Америка.

Заклучение

Отбранителният пакет на ЕС демонстрира най-малко две неща. Първо, нараснала политическа воля и амбиция Общността да прави повече за своята сигурност и отбрана. И второ, обвързване на отбраната с икономическата ефективност. На този фон въпросът, дали ЕС се придвижва към обща европейска отбрана и създаване на европейска армия изглежда логичен, но е все пак много прибързан. Това ни връща към трите сценария на ЕК за бъдещето на Европейската отбрана и обещанието на автора да отговори кой е най-реалистичният от тях.

След представените документи, факти и размишления, моят отговор е, че вероятно ЕС в периода до 2025 г. ще се придвижи малко напред между първия и втория сценарий, като все пак ще доминират тенденциите, които са очертани в първия сценарий. Освен ако не настъпи рязка промяна в средата за сигурност, която драстично да преобърне политическите виждания и финансовите ангажименти на страните членки по отношение на отбраната в ЕС, твърде малко вероятно е в краткосрочен план да бъде постигнато напълно описаното във втория сценарий. Наченките на интеграция в отбраната дори и при това развитие все пак ще бъдат отчитани от европейските лидери като голям успех, за което ще спомогне и евентуалната ползотворна реализация на проекти по Постоянното структурирано сътрудничество и Европейския фонд за отбрана. Ефектът от тях ще бъде експлоатиран като елемент на публичната дипломация и комуникация спрямо европейските държави и общества в усилието за изграждане на обща стратегическа култура на Съюза.

Библиография:

1. Jaklin, D.C. The EU's Steps Towards More Strategic Autonomy – The European defence Action Plan, достъпно на https://www.aies.at/download/2018/AIES-Fokus_2018-02.pdf.
2. European Peoples Party. Position Paper on a European Defence Union, достъпно на <https://www.eppgroup.eu/newsroom/publications/position-paper-on-a-european-defence-union>.
3. Delsen, A., Meinen, C. What Future for the European Defence, Sallux, достъпно на [https://sallux.eu/Sallux%20-%20Reflections%20on%20European%20Defense%20-%20WEB%20\(1\).pdf](https://sallux.eu/Sallux%20-%20Reflections%20on%20European%20Defense%20-%20WEB%20(1).pdf).
4. European Movement International. The Future of European Defence, достъпно на https://europeanmovement.eu/wp-content/uploads/2017/06/Future-of-Defence_final.pdf.
5. Revelas, K. Permanent Structured Cooperation: Not a Panacea, but an Important Step for Consolidating EU Security and Defence Cooperation, достъпно на https://www.cife.eu/Ressources/FCK/files/publications/policy%20paper/2018/CIFE_PP67_Revelas_Permanent_Structured_Cooperation_March2018.pdf.